

ARCKÉPCSARNOK

Hamza Gábor:

Farkas Lajos, a római jogász 1841 – 1921

FARKAS LAJOS ÉLETPÁLYÁJA

Farkas Lajos 1841. november 14-én született Doboka vármegyében, a Szamos parti Bonchidán.¹ A nemzeti hagyományokhoz ragaszkodó, s azokért áldozatokat is hozó családból származott. Édesapja az 1848/1849-es forradalom és szabadságharcban esett el, s így Farkas Lajos hét testvérel együtt korán árvaságra jutott. A család nehéz anyagi helyzete miatt több évi késedelemmel kezdhette csak meg tanulmányait. A kolozsvári római katolikus elemi iskola elvégzése után a piaristák ugyancsak kolozsvári líceumában tanult, ahol 1864 júniusában kitűnő minősítésű érettségi bizonyítványt szerzett.

Jogi tanulmányait a pesti Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán kezdte meg. Gyenge egészsége miatt azonban kénytelen volt a születési helyéhez jóval közelebb eső nagyszebeni jogakadémiára átiratkozni. Harmadéves korától kezdve a nagyszebeni kincstári ügyészség fogalmazási székén dolgozott, mellette szinte emberfeletti erőfeszítéseket tett a doktori cím (ahogy akkor nevezték: jogtudorság) előírt idő előtti megszerzése érdekében a budapesti egyetemen. Farkas Lajost azonban csak 1871. június 6-án avatják Budapesten jogtudorrá. A jogtudori cím viszonylag késői megszerzésének oka a családi körülményekből adódó túlfeszített munka.

Életében sorsdöntő fordulatot jelentett Kainz Josef Pfaff nagyszebeni professzor Innsbruckba történő távozása. A tehetséges ifjúra állandóan figyelemmel lévő nagyszebeni jogakadémia tanári kara Farkas Lajost hívta meg 1869-ben a betöltetlenül maradt római jogi tanszékre. Farkas Lajos, báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazása alapján kapott megbízást az ideiglenes, majd véglegesített helyettes jogtanári teendők ellátására. A nagyszebeni jogakadémiám három évet töltött el.

1872-ben nyert királyi jóváhagyással kinevezést az abban az évben alapított Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetemre, mely 25 évvel később uralkodói jóváhagyással vette fel a Ferencz József Tudományegyetem nevet.² 1872-ben a római jogi

tanszék nyilvános rendkívüli, majd 1873-tól nyilvános rendes professzora lett, egészen 1915-ben bekövetkezett nyugdíjbavonulásáig.

Farkas Lajos döntő szerepet játszott Kolozsvár Erdélyben betöltött kulturális elsősége megőrzésében és ápolásában. Széleskörű tudományos munkássága is ezt a célt szolgálta.

Farkas Lajos számos egyházi és jótékonyági megbízást vállalt. Közéleti aktivitását jelzi, hogy a kolozsvári római katolikus egyházközösségnek és a Szent Erzsébet egyháznak tíz éven át főgondnoka, az erdélyi római katolikus státusz igazgatóságának tagja és tiszteletbeli előadója, az Erdélyi Pártfogó Egyesületnek és a Tüdőgondozó Intézetnek elnöke, az Erdélyi Magyar Egyesület jog- és társadalomtudományi szakosztályának megszervezője és vezetője, továbbá központi választmányának tagja volt. Puritán életfelfogásából adódóan egyetemi katedráját a lelkészi pulpitussal és a bírói székkal tartotta egyenértékűnek, és idegenkedett a *sine cura* jellegű hivatali megbízásoktól. Farkas Lajos társadalmi és egyházi lekötöttségén túl az egyetemi életben való aktív, szervező részvételre is tudott időt fordítani. A kolozsvári egyetem jog- és államtudományi karának több ízben dékánja (1877–1878, 1887–1888, 1900–1901 és 1910–1911) és prodékánja volt. Az 1896/1897. évi tanévben az egyetem rektori tisztségét töltötte be.

Ebben a minőségben kapta első megtisztelő királyi elismerését a millenáris esztendő alkalmából. 1897-ben ugyanis a magyar kormány miniszteri tanácsosa lett. Később I. osztályú polgári hadi érdemkereszttel és a Lipót-rend lovagkeresztjével tüntették ki.

A Magyar Tudományos Akadémia Farkas Lajost 1893. május 12-én választotta levelező tagjává.

Farkas Lajost 1902-ben harmincéves professzori működése alkalmából tanítványai és a Kar nagyszabású ünnepség keretében köszöntötték fel, ahol a résztvevők egyhangúlag Pannonia utolsó nagy római jogászához, Valerius Dalmatiushoz hasonlították egyéniségét. Hasonló módon üdvözölték tanári működése 45. évi jubileuma alkalmából is 1914-ben. Kollégái ebből az alkalomból Emlékkönyvet adtak ki tiszteletére.³

Élete utolsó éveiben azonban sorozatos megpróbáltatások érik. 1915-ben elveszíti feleségét, hűséges társát, Senz Annát, a nagyhírű néhai nagyszebeni professzor leányát. Még ebben az évben, 1915. május 31-én vonult nyugalomba. Nagy megrázkódást jelentett számára az I. világháborút követően Erdélynek — kisebb hazájának — az anyaországtól való elszakadása. Mindazonáltal még a legnehezebb pillanatokban sem hagyott fel tudományos tevékenységével. Utolsó munkáján — az egyébként befejezetlenül maradt "A részvét" című nagyszabású tanulmányán — egészen, 1921. június 24-én bekövetkezett haláláig dolgozott. Farkas La-

jost 1921. június 27-én temették el a házsongárdi temetőben. Életéről és munkásságáról a Magyar Tudományos Akadémia 1928. január 23-án tartott teljes ülésén Kolosváry Bálint (1875–1954) emlékezett meg⁴.

FARKAS LAJOS TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Farkas Lajost, mint oktatót kiforrott, eredeti stílus jellemezte, mint ahogy azt egyik, később híressé vált kolozsvári tanítványa — Nagy Vincze írta: „Szeretem a római jogot, a későbbi európai magánjogrendszerek alapját. Érdeklődéssel hallgatom annak tudós professzorát, Farkas Lajost, zamatos székelyes kiejtésével. Könyvének latin és tömör magyar definíciói úgy bevésődnek elmémbe, hogy még ma is hibátlanul tudom idézni egyiket-másikat.”⁵

Előadásiban az egyértelműség és tömörség pedagógiai követelményének maradéktalan érvényesítésére törekedett. Egyénisége többek egybehangzó nézete szerint tökéletesen testesítette meg az „*ars boni et aequi*” és a „*honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere*” Celsus és Ulpianus megfogalmazta örök eszményeit.

Farkas Lajos fő munkája, a több kiadást is megért kétkötetes „Római jog történelme. Alapintézmények az első alakulás szerint” (1892–1895). Tudományos munkássága legértékesebb darabját szinte egész életén át írta, ezért kritikussai, felületes ismerői nem egyszer „*homo unius libri*”-nek nevezték. A munka népszerűségének elfogulatlan fokmérője, a kiadások nagy száma is felkészültségét, európai színvonalon álló szakmai ismeretét igazolja. A mű második kiadása 1900-ban, a harmadik 1903-ban és negyedik pedig 1905-ben jelenik meg. A második kötet első felének harmadik és egyben utolsó kiadása 1904-ből származik. A mű első kötete az alapintézményeket, továbbá a dologi, kötelmi és személyi jogot, míg a második kötet az öröklési jogot tartalmazza.

Szemléletében Farkas Lajos a Gustav Hugo (1764–1844) alapította és Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) nevével fémjelzett Történelmi Jogi Iskola (*Historische Rechtsschule*) követője.⁶ E koncepció szerint: a római jog igazi elismertségét az európai jogtudományban csak a történelmi szemlélet és a tudományos módszer együttes alkalmazása révén érheti el. Farkas Lajos a római jog „szelleme” (*Ideenwelt des römischen Rechts*) tökéletesebb megismerése érdekében a római jogtudósok gondolkodásmódjába próbálta minél jobban beleélni magát. Farkas Lajos módszertani hibának tartotta a római jog archaikus elemeinek túlhangsúlyozását. Erre tekintettel alapnézőpontja az volt, hogy „...a régi római jogászok, bár mindig koruk általános műveltségének színvonalán állottak, a maguk jogának sem kezdetét, sem elvi értékét összehasonlító magyaráz-

gatásokkal nem zavarták; intézményeiknek eredetét és életrevaló mivoltát mindig magukból az intézményekből és saját magukon keresztül szemlélték. Náluk a *receptióban* az idegen eredet éppen úgy elenyészik, mint akár csak a *novatio*ban a régi *obligatio*. ... Az ilyen antiquarius elemek ugyan figyelmen kívül nem hagyhatók, de nem szabad az sem, hogy nyomaikkal az egész kép conceptióját és szinteli hatását mintegy megzavarják.”⁷ Többek között ez a magyarázata annak, amiért „A római jog történelme” negyedik kiadásában, dacára az időközben megélnéknél papyrológiai kutatásoknak, az assyriai és egyiptomi leletek alapján megindult tudományos munka eredményeiről Farkas Lajos részletesebben számot már nem ad. Csupán nevesítetlenül utal rájuk, a saját munkája történelmi módszere — az intézmények egészében való összefüggéseinek eltérbe állításával — beigazolását látja bennük, hangsúlyozva, hogy azok az általános történelmi felfogását Róma jogának elsődleges alakulására nézve megerősítették. Az archaikus jogra vonatkozó koncepciója szerint

- a) az itáliai államközösségek kulturmilieu-je beivódott a gyarmatosító rómaiak mentalitásába, így az általuk meghódított népekre erőszakosan rákényszerítették a kapott örökséget, mely fel-sőbbrendű érzésüket, tetteiket adta;
- b) a római szerzők által hangsúlyozott *Romana proprietatis* az ősi hagyományok állandó megreformálása révén alakult időről időre, ennek megfelelően nem szükséges a későbbi korok tudós reflexiójaként feltüntetni az ősi intézmények fejlődésében megnyilvánuló tervszerűséget, hiszen az szembenállna a római konzervativizmussal is;
- c) a római jog csak a hosszútávon is életképes jogintézményeket kölcsönözte idegen jogokból hosszú fejlődése során.

Farkas Lajos kritikussai szerint nem tudott túljutni a második kötet első felén, példátlanul nehéz metodikája a széles forrásbázis ellenére ellentmondásokat szül és a munka második felében már az utóbbi — forrásbázist — mellőző megalapozatlan hipotézisek is helyet kapnak. Ebből adódik az, hogy a mű olvasójától nagyon sokat kíván s értekeit könnyen és fáradság nélkül nem teszi elsajátíthatóvá. Mindezek ellenére a mű egészében véve megfelel kora tudományos követelményeinek, s jól ötvözi magában a kézikönyv-és tankönyvjelleget.

7. Farkas Lajos kisebb terjedelmű tudományos munkái a római jog történetének feltárásával kapcsolatos tudományos életművének fontos kiegészítései alkotják. Időrendben először: „A *hereditas iacens* jogi természete” című értekezése érdemel említést, amely az 1866-ban alapított tekintélyes folyóirat, a *Jogtudományi Közöny* 1872. évi kötetében jelent meg. A jogintézmény történetének és fejlődésének általános felvázolása után Farkas Lajos kitér a római jogászok ide vonatkozó ellentétes né-

zeteire, majd az újabb írók: Savigny, Puchta, Brinz, Jhering, Scheurl, Schirmer, Vering, Keller – felfogásait közli kritikai szemszögből, végül ismerteti saját álláspontját: „... a hagyaték a *successio* céljára tekintettel és anélkül tartozik jogi és gazdasági egységként egy egységben össze, hogy az interim tartalma alatt meghatározott alanya lenne. Jogok az alatt is állhatnak fenn, amíg az, akire átszállandók lesznek, megállapítva még nincs. Az uratlanság nem jelent jognélküliséget, s főleg a hagyaték personificatiójára, jogi személyiség fictiv alkotására szükség nem merül fel” – Brinz-féle célvagyon-elmélet.

Az „Adalék a római rabszolgaság ismeretéhez” című munkája az Erdélyi Múzeum Egylet kiadványsorozatának 1880. évi első számában jelent meg. Farkas Lajos e jogintézmény alapjainak gyökereit a magánjogba helyezi; hangsúlyozza, hogy nem a „közjogos” *ius gentium* a rabszolgaság kiindulópontja, hiszen az nem ismerte a tulajdonszerzés egyik legfontosabb forrását, az *occupatiót*.⁸

„A római jog céljának és helyének kérdését illetőleg mai tanulmányi rendszerünkben” című értekezése a Jogtudományi Közlöny 1881. évi kötetében látott napvilágot. Ez a tanulmánya ma is aktuális és tovább gondolkozásra készítet.

Nem sokkal ezután született a „Tanulmányok a magánjog dogmatikájából. „A jogügylet” című munkája, mely a Jogtudományi Közlöny 1883. és 1884. évi kötetében jelent meg. Farkas Lajos Savigny felfogásának elemzésével kezdi fejtegetéseit, részletesen bírálja azokat a különböző nézeteket, amelyek az akarat és az akaratnyilvánítás, mint ügyleti tényálladási elemek tekintetében felmerültek (akarati elmélet [*Willenstheorie*] és nyilatkozási elmélet [*Erklärungstheorie*]). Ő maga a nyilatkozási elmélettel szemben foglal állást és éles kritika alá veszi Bernhard Windscheid (1817–1892) teóriáját. Különösen értékes a munka második része, amely az elmélet történetére vonatkozó francia, angol és belga tudományos eredményeket is tüzetesen ismerteti.

„A római család és családfői hatalom jogi jelentősége” című munkája az Erdélyi Múzeum Egylet kiadványsorozatának 1886. évi harmadik kötetében található. Farkas szerint a családi hatalomban foglalt jogintézmények a közhatalom alátámasztását kell, hogy szolgálják.

„A római jog a XIX. század végén” című, az egyetem 1900/1901. évi záróünnepségén tartott előadásában – tegyük hozzá túlzott – kritikával illeti az 1900. január 1-jén hatályba léptetett német *Bürgerliches Gesetzbuch*-ot, mivel az a római jogra, akárcsak a „*Gemeines Recht*” tartalmi anyagára és a jogászképzés addigi rendszerére válságot jelentő „súlyos csapást” mért.

A polgári jog kodifikációja nézete szerint az 1495-ben recipiált római jog uralmát megdöntötte, azt az iskola jogának szintjére szorította vissza, s így a

„*Gemeines Privatrecht*” helyett az egyetemi tantervbe a „*System der römischen Rechtsgeschichte*”-t állította be.⁹

A munka ikerpárjának tekinthető a magyar jogfejlődésben a BGB által előidézett változáshoz hasonló előretörést jelentő 1911. évi I. tc., a Plósz Sándor-féle polgári perrendtartás értékelése: „Az új polgári perrendtartás és a római jog”, amely 1912-ben jelent meg Kolozsváron Ajkai K. Albert könyvnyomdájában. E tanulmánya először előadás formájában kapott nyilvánosságot az Erdélyi Múzeum Egylet Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának 1911. október 11-én tartott ülésén. Munkájának témája az volt, hogy az 1911. évi perrendtartásnak mennyit sikerült megőriznie az ősi római per intézményeiből, melynek elemzésére egyébként maga a törvényalkotó Plósz Sándor kérte fel egykori tanárát. Az értekezés a Plósz-féle törvénytől egyik ritkaságszámba menő szakmai értékelésének tekinthető.

Az 1896/1897. évi tanév megnyitó ünnepségén hangzott el rektori székfoglaló tanulmánya: „A becsület általános jelentősége a mai és római jogrendben”, melyben kiemeli: a legújabb bölcséleti irány és a hozzá társul szegődött szociológia helyesen mutat rá a mai jogrend visszaesésére, mert kereteiben az ember társadalmi és államatikai egyénisége nemhogy teljesebbé vált volna, de egyenesen megfogyatkozott; ugyanis az emberi önzés – amelynek az új jog a kiformalása során helyet adott – a becsület legnagyobb ellensége. Callistratus fragmentumát hozza fel példaként, amely a becsület eszméjének intézményi jelentőséget tulajdonít: „*Existimato est dignitatis inlaesae status, legibus ac moribus comprobatus, qui ex delicto nostro auctoritate legum aut minuitur aut consumitur*”. Dig. 50.13.5.1. (Callistratus, *libro primo de cognitionibus*.)

Utolsó jelentős, hosszabb terjedelmű munkája az 1913-ban nyomtatásban is megjelent akadémiai székfoglaló értekezése: „A római obligatio fogalmilag véve a közép- és újkori jogi elméletben.”¹⁰ Betegsége miatt a Magyar Tudományos Akadémia levelező taggá történő megválasztása kapcsán írt székfoglaló értekezését azonban személyesen nem tudta felolvasni. Ezért a székfoglaló értekezés felolvasására, amelyre 1912 december 9-én került sor, egyik legkedvesebb barátját, volt kolozsvári kollégáját Plósz Sándort (1846–1825) kérte meg.¹¹

Farkas Lajos e munkájában kiemeli, hogy a XIX. század elején a jogi dogmatika új alapfogalmakkal, így jogviszony, jogügylet, igény, alanyi jog gazdagodik, amelyek Savigny és a Történeti Jogi Iskola más képviselői munkásságának köszönhetően az *obligatiók* terén is éreztetik hatásukat. Különös figyelmet fordít az iskolaalapító Savigny kötelmekre vonatkozó nézeteire, melyeket az alábbiakban összegzi: a személyes hatalom az az állapot, amikor a személy a részére kijelölt téren az őt megillető hata-

lommal akaratával uralkodik (alanyi jogosultság és akaratelmélet), a jogviszonyban uralomra jutó akaratnak hatalmi tárgyai a természetnek térbelileg határolt darabjai és az idegen személyek. Az utóbbi esetben a hatalom nem a személynek egészére, hanem csupán egyes cselekményére vonatkozik, s az uralomnak ilyen viszonyát egy másik személy cselekménye felett jelenti maga az *obligatio*; az *obligatio* teljesítéscentrikussága kapcsán hangsúlyozza, hogy ebben az esetben nem feltétlen egy cselekményről van szó, hiszen teljesítésként szolgálhat több, sőt folytatólagos tevékenység is (megbízás, társaság). A kötelezésbeli cselekmény minősítésénél Savigny aláhúzza az elkülönítés szerepét, vagyis az *obligatio* azon sajátos hatását, amely a korábban véletlen és bizonytalan eseményt szükségessé és bizonyossá változtatja. Ebből következik, hogy kötelezés tárgya csak olyan cselekmény lehet, amely elkülöníthető, idegen akarat alá kerülhet és pénzbeli becslésre alkalmas vagyoni értékkel bír. Ezeket a cselekményeket összefoglalólag hol szolgáltatásnak (*Leistung*), hol teljesítésnek (*Erfüllung*) nevezi a szakirodalom. Farkas Lajos *obligatio*król írt munkájának a hazai jogfejlődés és a római jogtörténet szempontjából is kiemelkedő jelentőségű a hetedik

az *obligatio* elméleti alapját a hazai irodalomban történeti kibontakozásában vizsgáló rész. A szerző Werbőczy korától egészen Szász-Schwarz Gusztáv tevékenységéig tekinti át a kötelmekre vonatkozó állásfoglalásokat, munkája végén megfogalmazva saját álláspontját.

Akadémiai székfoglaló értekezése több szempontból is hiánypótlónak tekinthető. A mű az *obligatio*okra vonatkozó magyar jogirodalmi vonatkozások összegzése, továbbá az európai továbbélés rövid summázata a glosszátoroktól egészen az Alois von Brinz (1820–1887) névéhez kapcsolódó teóriáig.

Farkas Lajos pedagógiai munkássága és igen szerteágazó közéleti tevékenysége alapján nemcsak Kolozsváron, hanem egész Erdélyben általános megbecsülésnek örvendett. A kolozsvári egyetemen, amelynek alapításától kezdve megbecsült tanára volt, kivételes tekintélyű oktatónak és kutatónak számított. Jelentős mértékben járult hozzá az egyetem hazai és nemzetközi elismertségének megalapozásához és növeléséhez. Tudományos munkássága,¹² amely a római jog mellett kiterjedt a magyar jogtörténet és magánjog, továbbá az osztrák és német magánjog művelésére is, ma is iránymutató.

Jegyzetek

¹ Farkas Lajos életútjára és tudományos munkásságának értékelésére nézve ld. Kolosváry Bálint: *Farkas Lajos Emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. MTA. Bp., 1928.

² A kolozsvári egyetem alapításával kapcsolatban az újabb irodalomból ld. Hamza Gábor: *Adalékok a kolozsvári egyetem történetéhez*. Magyar Felsőoktatás 2001/12.

³ Ld. *Emlékkönyv Farkas Lajos tanárságának 45. éve alkalmából*. Írták tanártársai. Kolozsvár, 1914.

⁴ Kolosváry Bálint ekkor a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Az MTA levelező tagjává 1922. május 11-én, rendes tagjává 1934. május 11-én, igazgató (igazgatósági) tagjává pedig 1943. május 14-én választották meg. Itt említjük meg, hogy Kolosváry Bálint jogi tanulmányait 1892 és 1896 között a kolozsvári egyetemen végezte és 1897-ben ugyancsak ezen az egyetemen szerzett a jogtudomány köréből doktori oklevelet. A kolozsvári egyetemen 1916-ban lett a magyar magánjog magántanára. 1906-ban az osztrák magánjog nyilvános rendkívüli, 1909-ben pedig az osztrák magánjog nyilvános rendes tanára lett. Az MTA-n tartott megemlékezés időpontjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára volt.

⁵ Nagy Vincze: *Októbertől októberig*. Bp., 1991. 17. p. Nagy Vince (1886–1965) Károlyi Mihály miniszterelnöksége alatt a belügyminiszteri tárca birtokosa volt. Mint politikus és jogász – jogi tanulmányait a kolozsvári és a budapesti egyetemen végezte – egyaránt kiemelkedő volt.

⁶ A Történeti Jogi Iskolára nézve ld. Gábor Hamza: *Die Entwicklung des Privatrechts auf römisrechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn*. Budapest, 2002. 78–85.

⁷ Ld. Eloszó a 4. kiadáshoz. *Római jog történelme. Alapintézmények az első alakulás szerint*. Kolozsvár, 1905.

⁸ A tulajdoni szerzőmódokra nézve ld. Földi András–Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Kilencedik átdolg. és bőv. kiadás. Bp., 2004. 317–344.

⁹ Az 1495-ös *Reichskammergerichtsordnung* és a római jog recepciójára nézve ld. Földi A.—Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Kilencedik átdolg. és bőv. kiadás. Bp., 2004. 115sk. és Hamza Gábor: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Bp., 2002. 66sk.

¹⁰ *A római obligatio fogalmilag véve a közép- és újkori jogi elméletben*. Székfoglaló értekezés. In: *Értekezések a társadalmi tudományok köréből. A II. osztály rendeletéből*. Szerk.: Pauer Imre. XIV. kötet 6. szám. Bp., MTA 1913. 90 p.

¹¹ Plósz Sándort a Magyar Tudományos Akadémia 1884. június 5-én levelező taggá, 1894. május 4-én rendes taggá, 1902. május 9-én tiszteletbeli taggá, 1906. március 23-án pedig igazgató (igazgatósági) tagjává választotta. Plósz Sándor az MTA II. Osztályának elnöki tisztségét 1910. április 27 és 1913. április 24 között töltötte be. A felolvasást is ebben a minőségben vállalta. Plósz Sándor 1872 és 1884 között volt a kolozsvári egyetemen a polgári törvénykezés továbbá a váltó- és kereskedelmi jog nyilvános rendes tanára. Erre az időszakra nyúlik vissza Farkas Lajossal való szoros kollegiális kapcsolata.

¹² Néhány munkája nem került kinyomtatásra. Kézirat formájában fennmaradt munkái, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában vannak, közül kiemelkedik nagy részletességgel kidolgozott büntetőjogi és peres eljárásjogi előadási kurzusa, valamint nagyszabású tanulmánya a lelki élet jelenségeiről, melynek befejezésében halála gátolta meg

